

УДК 902/904

П. С. Губрієнко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Дослідження кочівницьких старожитностей IX–XIV ст. степоного Подніпров'я та Приазов'я у дореволюційний період

У статті розглянуто історія дослідження кочівницьких старожитностей IX–XIV ст. степоного Подніпров'я та Приазов'я України. Автором було проаналізовано особливості перших розкопок археологічних пам'яток пізніх кочівників у XIX – початку XX ст. Розглянуто початковий період становлення археології кочівників IX–XIV ст. на українських землях.

Ключові слова: матеріальна культура, пізні кочівники, поховальний обряд, кургани, кам'яна скульптура.

Губриенко П. С. Исследования кочевнических древностей IX–XIV вв. степного Поднепровья и Приазовья в дореволюционный период.

В статье рассмотрена история исследования кочевнических древностей IX–XIV вв. степного Поднепровья и Приазовья Украины. Автором были проанализированы особенности первых раскопок археологических памятников поздних кочевников в XIX – начале XX вв. Рассмотрен начальный этап становления археологии кочевников IX–XIV вв. на украинских землях.

Ключевые слова: материальная культура, поздние кочевники, погребальный обряд, курганы, каменная скульптура.

Gubrienko P. S. Study of nomadic antiquities of the 9th – 14th centuries of the steppe zone Dnipro and Azov regions of Ukraine in the pre-revolutionary period.

The article deals with the history of the study of nomadic antiquities of the 9th – 16th centuries steppe zone Dnipro and Azov region of Ukraine. The author analyzed the features of the first excavations of archaeological monuments of late nomads in the 19th and early 20th centuries. The initial stage of the archeology of the nomads of the 9th – 16th centuries on the Ukrainian lands is considered.

Key words: Material culture, nomads, funeral rites, kurgans, kurgan stelaе.

Матеріальна культура тюркомовних кочівників IX–XIV ст. з давнього часу привертала увагу дослідників. Перші письмові свідчення про археологічні пам'ятки, що належали кочівникам IX–XIV ст. на території Північного Причорномор'я та Приазов'я відносяться до XVI–XVII ст. Кургани, кам'яні баби та залишки городищ епохи середньовіччя, поряд з пам'ятками інших епох, знайшли свій опис у мандрівних трактатах та мемуарах. Найбільшої уваги дослідників та мандрівників привертала на себе кам'яні статуї, які були дуже поширені у степовій частині України. Так, у записках

Е. Лясоти міститься інформація про городище біля с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району Запорозької області, городище на Кучугурах, а також про кургани із стоячими на них кам'яними бабами. Описуючи свій маршрут у липні 1594 р., Е. Лясота писав: «Далее миновали Семь Маяков (иссеченные из камня изображения, числом более двадцати, стоящие на курганах или могилах на татарском берегу)... переехали вброд речку Суру, здесь обещали и кормили лошадей, проехав около 5 миль; заметив на одном кургане или могиле маяк, т. е. поставленную на нем каменную статую

мужчины, мы подъехали и осмотрели ее» (Лясота, 1890, стр. 185, 186).

У «Книзі по Великому Кресленню» також містяться згадки про пам'ятки золотоординського часу на березі Кінських Вод і Дніпра. Г. М. Тощев зазначає, що відомості про золотоординські пам'ятки на р. Конка та р. Білозерка містяться у роботах російських офіцерів С. І. Мишецького та Х. Г. Манштейна – учасників російсько-турецької війни 1736–1740 рр. (Тощев, 2000, сс. 4, 5).

Згадки про кургани та кам'яні статуї містяться у нотатках академіка Й. Гільденштедта – керівника наукової академічної експедиції 1768–1774 рр. Російської академії наук, які були зроблені під час його подорожі на території Приазов'я. Особливу увагу Й. Гільденштедт приділив опису кам'яних статуй. Переправляючись через р. Кальміус біля сучасного м. Маріуполь, дослідник описав два кургани, на яких були встановлені 3 кам'яні скульптури: «*Мужские статуи отличаются от женских только отсутствием груди.... У мужских на голове вместо высокой женской холщовой повязки, шлем железный, на боку правом нечто в роде меча, а на левом сабля, колчан с луком и нагайка. Руки сложены на животе, держат нечто подобное на кружку....»* (Самар, 2005, стр. 6).

Ґрунтовні свідчення про кам'яні статуї та кургани кочівників, містяться в роботі професора Гальського університету Йогана Еріка Тунманна «Кримське ханство». Написана у 1777 р., робота була опублікована у 1784 р. (Тунманн, 1936, стр. 7). Й. Тунманн широко залучив твори античних авторів, мандрівників, які особисто побували у Північному Причорномор'ї та Криму. Окрім географічних, історичних та побутових описів, Й. Тунманн також згадує кургани: «*Кое где в степи встречаются так называемые курганы. Это погребальные холмы команов (половцев), насыпанные из земли на значительную высоту. На вершине их находится статуи из гипсового камня, находящего в этих местах в земле. Они изображены то стоящими, то сидящими, то лежащими, с лицом всегда обращенным к востоку; некоторые имеют большие размеры и довольно хорошо выполнены, другие малы и плохи; они все изображены в одеянии, мужчины часто с оружием, с длинными усами; головные уборы женщин совсем особенные. Часто рядом со статуей человека лежит статуя лошади. Кое-где находят статуи, обозначенные крестом. В этих могильных холмах лежат кости погребенных людей всегда обращенными к востоку;*

между костями, если это скелет мужчины, находят мечи, серебряные и золотые кольца, а если скелет женщины, то женские украшения. Находили там как греческие монеты, так и различные золотые и медные с арабскими надписями. Вокруг обыкновенно лежат в земле кости и скелеты лошадей» (Тунманн, 1936, стр. 47, 48).

Детальний опис статуй вказує на знайомство Тунманна з описами Гільома Рубрука, який у XIII ст. здійснив подорож до Монголії і залишив описи народів та країн через які він подорожував. Тунманн вважав, що кам'яні статуї мали половецьке походження. Більшість кам'яних баб він пов'язував з похованнями у курганах, на яких вони встановлювались. Цікаво що це питання у вітчизняній археології було поставлене тільки через століття. Опис кочівницьких поховань, вказує на обізнаність сучасників Тунманна, на яких він посилається, з поховальним обрядом номадів. Детальний опис поховання, супутнього інвентарю вказує на велику кількість розкопаних курганів вже у той час. Однак подібні розкопки включно до кінця XIX ст. мали на меті пошук скарбів, і тому, на жаль, ніяк не введені до наукового обліку.

З кінця XVIII ст. інтерес до кам'яних статуй значно збільшився. З'являються перші малюнки та детальний опис скульптур. Академік В. Ф. Зуєв під час подорожі з Санкт-Петербургу до Херсону описав та зафіксував зображення трьох кам'яних статуй. Одну чоловічу статую він зафіксував на верхівці кургану Чортотлик: «*Болван сей кругом обтесан довольно ясно, чтобы распознать части тела, платья и вещи, какие на себе нашивал. Голова круглая, как шар, на которой черт лица или совсем не было изображено, или от времени стерлись. Он стоял лицом на запад; врыт в землю по самое платье и для того ног не было видно. Одет, видно, в латы и на голове такая ж кольчужная шапка, от которой пояса или ремни привязывались назад к находящейся „на спине пряжке, которой и латы застегивались: руки у него сложены пальцы в пальцы, пониже оных виден широкий пояс или португез с большими для застегивания наперед бляхами, а на левом бедре и знак шпаги»* (Зуєв, 1781, стр. 265). Іншу скульптуру, також чоловічу, виявлено В. Зуєвим на дачі полковника Гандвиха на Інгулі у 22 верстах від Херсона, а третю статую знайдено в с. Кичкас (Гераськова, 1991, с. 11).

Першу спробу узагальнити та систематизувати інформацію про розповсюдження кам'яних статуй була здійснена чиновником міністерства внутрішніх справ О. І. Піскарьовим,

який у 1851 р. опублікував «О местонахождении каменных баб в России». У роботі перераховані відомі на той момент кам'яні баби по селам, повітам та губерніям півдня Російської імперії. Усього було опубліковано 644 статуї, з яких 428 – у Катеринославській губернії, 11 – у Херсонській губернії, 44 – у Таврійській губернії (Пискарев, 1851, стр. 209–212). Також О. І. Пискарьов звертає увагу на проблему знищення статуй для використання їх як господарських матеріалів. Він вказує, що за півстоліття з моменту подорожі В. Ф. Зуєва, більше половини статуй були знищені або переміщені (Пискарев, 1851, стр. 207).

Подібні описи приводив О. В. Терещенко у статті «О могильных насыпях и каменных бабах в губерниях Екатеринославской и Херсонской». Дослідник навів перелік курганів та кам'яних статуй, із зазначенням розміру, форми насипів, а також малюнками статуй, які він спостерігав під час подорожі по південним губерніям Російської імперії (Терещенко, 1866, стр. 1–37).

Перші документально підтвердженні археологічні розкопки на півдні степової зони України були проведені за власний кошт Йоганом Корнісом у 1837 р. у гирлі р. Молочна. За період з 1842 по 1844 рр. Й. Корніс за кошти академії наук дослідив 13 курганів поблизу р. Молочна. Однак розкопки мали скоріше аматорський характер, звіти про них були опубліковані П. І. Кеппеном. У публікаціях зазначається, що «у деяких курганах нічого Й. Корнісом не було знайдено.... В інших курганах були знайдені поховання, в яких були, окрім кістяків, залізні стремена, кільця, 2 залізні булави, фрагменти шаблі, срібна сережка, мідні прикраси з позолотою, мідні казан і чаша, залишки обшитої золотом тканини. В насипах цих курганів знаходились кістки коней. Кеппен нічого не написав відносно хронології пам'яток. Сучасні археологи відносять подібні поховання зі зброєю і коней до кочівників XI–XIII ст. На основі звітів Й. Корніса, П. І. Кеппен запропонував свою класифікацію курганів європейської частини Росії. Він поділив всі кургани на 4 групи: 1 – штучної висоти, що не є могильними насипами; 2 – кургани з кінською жертвою над могилою; 3 – звичайні могили; 4 – кучі сурків...» (Шевчук, 1991, сс. 9, 10).

На території Подніпров'я перші старожитності кочівників IX–XIV ст. походять з любительських розкопок курганного могильника біля с. Вороної, які були проведені у 1881 та 1882 рр. А. А. Карцовой та Д. Я. Самоквасовим. На Лівому березі Дніпра у Новомосковському повіті у групі «Яцевих могил» та «Рясних

могил» у гирлі р. Вороної, ними було розкопано близько 20 курганів, частина з яких (8 курганів) мали основні пізньокочівницькі поховання. За словами Д. Я. Самоквасова «в одном из рясных курганов, раскопанном А. А. Карцовой, в боковом подкопе могилы, вырытой в материке на глубину 2-х аршинов, при мужском остове, кроме железных гвоздей, стремян, удила, пряжки, ножа, наконечников стрел и огнева, найдены две монеты, по определению В. Г. Тизенгаузена – золотоордынские хана Узбека. В другом кургане, раскопанном также А. А. Карцовой, по устройству и содержанию, подобном предыдущему, найдена монета хана Джанибека. В одной из могил, раскопанных мною в группе рясных курганов, при костях разброшенного женского остава, найдены следующие предметы: обломки окислих железных ножниц, обделанная в золото подвеска из композиции, две золотые пластинки, золотая пуговица, 10 бронзовых пуговиц, с мелкими на них стеклянными бусами, бусы различной формы и различного состава и золотой продолговатый предмет, вроде коробочки, с восточной надписью на концах. Следовательно могилы открытые в окрестностях Вороной, по монетам в них найденным, относятся ко времени господства татар в южных степях России» (Самоквасов, 1886, стр. 206). Таким чином, відкриті матеріальні комплекси датуються не раніше XIV ст. Колекції предметів з цих комплексів були представлені на VI Археологічному з'їзді в Одесі у 1884 р. і ввійшли до зводу «Могили русской земли» (1908 р.). У «Могилах русской земли» Д. Я. Самоквасов також опублікував матеріали 5 курганів, які знаходились біля с. Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії. За визначенням Д. Я. Самоквасова, вони належали до «могил половецко-татарской эпохи» (Самоквасов, 1908, стр. 238).

Важливе місце у розвитку археології Подніпров'я належить О. М. Полю. Він зібрав велику колекцію старожитностей яка вважалась однією з найбільших на півдні України. Опис колекції був опублікований у «Каталоге коллекции древностей» 1893 р., який склала К. Мельник. До колекції також входили кам'яні статуї та пізньокочівницькі предмети, які позначені у розділі «Железный век. Древности княжеского периода». Крім придбаних предметів, частина предметів походить з розкопок О. М. Поля біля с. Любомирівка, м. Нікополь, с. Дубова Балка (Мельник, 1893, стр. 113–122). Більша частина предметів за твердженням

К. Мельник походить з курганів, скарбів та випадкових знахідок. Щоденники з розкопок біля с. Любомирівка не збереглися, тому предмети (№ 158–245) з цих розкопок депаспартизовані. Предмети знайдені біля м. Нікополь (№ 246–301) мають різне походження і за твердженням К. Мельник «многие из них носят несомненные признаки восточного происхождения – Обе эти группы предметов (из с. Любомирівка та м. Нікополь) представляют остатки быта позднейших кочевников...» (Мельник, 1893, стр. 106). З с. Дубова Балка походять 3 кам'яні статуї (№ 319–321). Більша частина колекції О. М. Поля надійшла до обласного музею у 1906 р. після XIII археологічного з'їзду.

Низка пізньокочівницьких поховань були відкриті М. І. Веселовським, який у 1887, 1889 рр. проводив розкопки біля м. Ногайськ (сучасний Приморськ Запорізької області). Поблизу с. Обіточне, були відкриті різні за хронологією поховання. Декілька досліджених курганів мали пізньокочівницькі поховання – к. 2, 3, 5, 8, та впускне поховання кургану «А» (Яценко, 1956, стр. 157).

Важливе місце у становленні та початку вивчення пізньокочівницьких пам'яток пов'язані з розкопками і зборами, що проводилися під керівництвом генерал-лейтенанта артилерії М. Є. Бранденбурга у 1888–1902 рр. в Пороссі, в ході яких були досліджені однотипні впускні і підкурганні поховання. Відкриття даної групи пам'яток заклало фундамент для систематизації окремих кочівницьких поховань, близьких за обрядом і набором інвентарю, а також стимулювало пошук нових поховань в південних степових районах. Саме на межі століть виникає неабиякий науковий резонанс навколо знахідок кочівницьких старожитностей і, як наслідок, з'являється повноправний структурний відділ науки – археологія пізніх кочівників (Лесничий & Шалобудов, 2003, с. 101).

У досліджені пізньокочівницьких пам'яток Подніпров'я окреме місце посідають археологічні розкопки Д. І. Яворницького. У 1885–1887 рр. він продовжив дослідження могильника біля с. Вороної. За твердженням дослідника могильник налічував близько 110 могильних насипів (Еварницький, 1898, стр. 55). З 25 досліджених ним курганів він надав детальний опис № 11. Д. І. Яворницький надав відомості про місцевість і зовнішні особливості кургану. При дослідженні кургану використовувалась методика розкопок за допомогою колодязя, з отвором у південно-західній частині. Насип знімався пошарово (всього було знято 18 шарів).

При розкопках кургану було виявлені конструктивні особливості кургану, які полягали у чередуванні шару ґрунту та каміння. Питання культурної належності та датування пам'ятки, Д. І. Яворницький залишив відкритим, припускаючи, що: «этот курган напоминает собой один из трех курганов, которые насыпались в честь русских князей, убитых где-нибудь на войне, уже спустя много дней после смерти. То курганы так называемой тризны. Это тем более вероятно, что в черном пятне, кроме двух ребер, не обнаружено ни головы, ни ног, ни рук человека» (Еварницький, 1885, стр. 727). Неординарність обряду та розміри насипу знаходять окремі паралелі в обрядовій практиці населення, яке було підпорядковано монголо-татарами, що підтверджується матеріалами Котовського, Білоріченського могильників та Червлений Яр (Лесничий & Шалобудов, 2003, с. 104).

У 1885 р. за дорученням Імператорського Московського археологічного товариства Д. І. Яворницький проводив дослідження кургану «Мухіна гора», який знаходився у Павлоградському повіті біля с. Краснопавлівки. До нього розкопки кургану проводив М. Милославський за договором з власницею землі А. Е. Снегірьовою. Однак за твердженням дослідника «раскопки велись наугад, способом самым простым, без всяких приемов, выработанных наукой», тому курган потребував подальшого дослідження (Еварницький, 1885, стр. 709). При дослідженні використовувалась методика розкопок траншеєю, довжиною 14 та шириною 7 сажень. Ґрунт знімали пошарово, яких налічувалось 28. На поверхні материка було виявлено 3 чорних плями. В одній з них, було виявлено два небіжчики, північної орієнтації. У другій плямі був знайдений небіжчик, північної орієнтації, з зігнутими колінами ліворуч, руки складені разом і покладені на схід. У третій плямі були знайдені кістяки тварин, а також ще один небіжчик з північною орієнтацією, підігнутими у колінах ногами, повернутий обличчям на захід. За визначенням Д. І. Яворницького, поховання належали половцям: «прежде всего за половцев говорит само местонахождение кургана: курган находится в пределах северной части Екатеринославской губернии и южной части Харьковской, где и кочевали половцы. Далее на половецкую народность указывает курган и тем, что на нем стояла каменная баба, что приписывалось главным образом половцам. Подтверждение этому находим в свидетельстве французского монаха Рубруквиса, проезжавшего землю половцев в XIII веке» (Еварницький, 1885, стр. 718).

Частина пізньокочівницьких пам'яток була опублікована Д. І. Яворницьким у Трудах археологічних з'їздів. При розкопках кургану Зажаренна могила ним було виявлене кочівницьке поховання, що супроводжувалось браслетом, дерев'яним гребінцем, кинджалом, фрагментами сідла, стременами та чучелом коня (Еварницький, 1897, стр. 328–334). На думку В. М. Шалобудова, поховання належало половцям (Лесничий & Шалобудов, 2003, с. 104).

Окремі публікації розкопок кочівницьких пам'яток у орільсько-самарському межиріччі були опубліковані Д. І. Яворницького задовго до XIII Археологічного з'їзду. У Історичному віснику за 1891 р., була опублікована стаття «Раскопки курганов в бассейне рек Орели и Самары». Вчений підкреслив унікальність вказаного регіону для археології: *«целая области земли между левым притоками Днепра, Орелью и Самарою – тут, что ни шаг, то намёк на давно минувшую жизнь человека»* (Еварницький, 1891, стр. 442). Він опублікував відомості про половецьке поховання з ритуальним головним убором, яке було виявлене у кургані біля с. Вільне на Самарі. Воно виділяється нехарактерним для половців обрядом – частковою кремацією, що дало вченому підстави зробити висновок: *«решение вопроса о принадлежности скелетов преждевременное, в виду незначительности раскопок курганов по реке Самаре... погребения посредством трупосожжения практиковались и у славян-язычников»* (Еварницький, 1891, стр. 449).

Велике значення для дослідження пізньокочівницьких старожитностей має XIII археологічний з'їзд, який проходив у 1905 р. у Катеринославі. Одним з головних завдань підготовки з'їзду за висловом Д. І. Яворницького було *«обследовать местность вдоль левого берега р. Орель, с отдаленных времен служившую границей между оседлым и кочевым населением и потому представляющую огромный интерес в археологическом отношении»* (Еварницький, 1907, стр. 108). Протягом 1903 р. Д. І. Яворницьким проводились масштабні археологічні дослідження пам'яток від доби енеоліту до доби пізнього середньовіччя. Особливу увагу він приділив розкопкам так званих «хвостатих» та «красних» могил, що знайшло відображення у «щоденниках розкопок», де були опубліковані матеріали 58 курганів. У них містяться відомості про місцевість, де проводились розкопки, переважаючі типи курганів, розміри та форми досліджуваних курганів. У «щоденниках» міститься інформація про поховання усіх хроно-

логічних періодів. За рисами поховального обряду та інвентарю до пізньокочівницьких можуть бути відносяться 19 поховань: с. Афанасьєвка – кургани 1–5,7; хут. Благодатний – кургани 2–3; с. Бузівка – кургани 1–3; с. Варварівка; с. Григорьєвка – кургани 1–6; ст. Рибальська – курган 2; с. Татарбранка – кургани 3–5, 7; с. Попасне – курган 5 (Лесничий & Шалобудов, 2003, с. 105). На жаль більш точні визначення переважної частини поховальних комплексів неможливе, оскільки опис вівся у вільній формі, без детальних планів поховань та датуючих категорій поховального інвентарю. Більш ретельно були описані багаті поховання з монетами. Однією з таких пам'яток був курганний могильник біля с. Афанасьєвка Новомировського повіту, де було досліджено кочівницьке жіноче поховання, яке належало знатній особі. Поховання супроводжувалось двохколісною дерев'яною повозкою та багатим інвентарем, серед якого мідний глечик, бронзове дзеркало, золоте кільце та монети хана Мохамеда Булака, що дозволяє датувати поховання XIV ст.

Д. І. Яворницький відзначає відмінності у поховальній обрядовості кочівників: поховання у дерев'яних зрубках, ґратчастих заділах (*«решетчатые задельи»*), колодах на зразок човна, звичайних ямах та у чорних плямах. Вчений також виділив деякі особливості поховань: на спині, з витягнутими руками з боків та переважно північно-західна орієнтація небіжчиків, а також залежність набору інвентарю від статі небіжчика (Еварницький, 1910, стр. 115). Окрім опису поховань та супроводжувального інвентарю, вчений робив спроби встановити антропологічний тип небіжчиків за формою черепа. Таким чином, Д. І. Яворницький зробив внесок у формування перших краніологічних кочівницьких серій. Череп з поховання кургану № 7 біля с. Афанасьєвка піддавався спеціальному антропологічному аналізу (Лесничий & Шалобудов, 2003, с. 106).

Не дивлячись на недосконалість методики проведення археологічних розкопок, опису пам'яток та предметів матеріальної культури, Д. І. Яворницький ввів до наукового обігу великий за обсягом матеріал, який став фундаментом для формування загальної картини історичного розвитку регіону. Він став першим хто розпочав археологічні дослідження в орільсько-самарському межиріччі, яке за часи пізнього середньовіччя слугувало кордоном між осілим та кочовим населенням.

Не менш масштабними були археологічні дослідження В. О. Городцова, які проводились

у 1901 та 1903 рр. у басейні ріки Сіверський Донець, на території Ізюмського та Бахмутського повітів Катеринославської губернії. Їх мета, за твердженням В. О. Городцова полягала у «выяснении типов погребений позднейших кочевников печенега-половецкой группы и решение вопроса об отношении каменных баб к курганам» (Городцов, 1907, стр. 211). Дослідник здійснив спробу виділити групи пам'яток зі схожими ознаками. В. О. Городцов поділив 29 кочівницьких поховань на 4 групи: 1) поховання з західною орієнтацією «торчеського» типу; 2) поховання зі східною орієнтацією; 3) поховання з західною орієнтацією; 4) поховання не визначеного типу, з різноманітною орієнтацією (Городцов, 1905; Городцов, 1907, стр. 270–274). З опублікованих В. О. Городцовим матеріалів, 10 поховань за сучасними визначеннями відносяться до половецьких, 3 – до золотоординських.

Артефакти з розкопок Д. І. Яворницького та В. О. Городцова увійшли до 9 розділу «Каталога Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля 1910 г.» – «Погребения кочевников тюрко-татарской народности. XIII–XIV вв.», який містить опис 917 різнотипних предметів (Эварницкий, 1910, стр. 85–116). Каталог значно доповнює щоденникові описи Д. І. Яворницького, і дає змогу уточнити хронологію та культурну приналежність поховань. Д. І. Яворницький відмічає що більша частина скелетів була знайдена в колодах, від котрих залишились лише рештки деревини. Майже кожне поховання супроводжувалось цілим остовом коня, іноді з вудилами та стременами (Эварницкий, 1910, стр. 85).

До складу музейної колекції також увійшли матеріали неопублікованих розкопок, випадкові знахідки та окремі придбання музею. Серед неопублікованих матеріалів, представлені предмети з поховань біля с. Попасне (к. 1, 2, 3), с. Степанівка, с. Сужене, с. Хорошево Новомосковського повіту; с. Шандрівка Павлоградського повіту; с. Веселе Мілітопольського повіту (матеріали з курганів, городища); з території Кам'янобродського сільського товариства Слов'яносербського повіту (Эварницкий, 1910, стр. 91–106).

Значна кількість пізньокочівницьких пам'яток була досліджена Є. П. Тріфільєвим. У 1901 та 1904 рр. він проводив розкопки приурочені XII та XIII археологічним з'їздам у Куп'янському повіті Харківської губернії та Маріупольському повіті Катеринославської губернії. У «Трудах» XII археологічного з'їзду,

Є. П. Тріфільєв опублікував 6 пізньокочівницьких поховань: сл. Нижня Дуванка курганна група «Меловая» к. 3, 4; сл. Сватова Лучка к. 5, 7; кургани поблизу ст. Балаценівка та ст. Торкська (Трефільєв, Археологическая экскурсия..., 1905, Трефільєв, Курганы..., 1905). За поховальним інвентарем (дзеркала, срібна сережка у вигляді знаку питання) поховання біля ст. Нижня Дуванка сьогодні датуються XIII–XIV ст. Найбільш цікавими з опублікованих у «Трудах» XII з'їзду пам'яток є кургани поблизу ст. Торкська, на яких були встановлені кам'яні статуї, що дало підстави Є. П. Тріфільєву зв'язати кочівницькі поховання у курганах з кам'яними статуями. У «Трудах» XIII з'їзду, Є. П. Тріфільєв опублікував результати розкопок у Маріупольському повіті Катеринославщини. Значну кількість курганів він відніс до пізньокочівницьких. Серед досліджених пам'яток були: курганий могильник біля с. Чермалик з 5 кочівницькими похованнями, кургани біля с. Малий Янисол та біля с. Карань (Трефільєв, 1907).

Цінним джерелом для дослідження пізньокочівницької проблематики є матеріали з розкопок М. О. Макаренка у Катеринославській губернії, які він проводив у 1907–1909 рр., з метою: «заняться исследованием курганов кочевников, в частности татарского периода» (Макаренко, 1911, стр. 80). Окремі його спостереження важливі для розуміння кількості археологічних пам'яток на теренах сучасної Дніпропетровщини: «Редко где в степи, столь обильно и густо усеянная курганными насыпями, как по пути из Екатеринослава на Александровск и Никополь, вдоль грунтовой дороги по правому нагорному берегу Днепра. Весь путь справа и слева бесконечно усыпан групповыми и одиночными курганами различных эпох» (Макаренко, 1911, стр. 79, 80).

Для дослідження обирались невисокі та невеликі за габаритами кургани, які за думкою дослідника, належали саме кочівникам. Такими курганами, за думкою М. О. Макаренка, були насипи біля с. Вороної та с. Волоського. Однак розкопки групи курганів біля с. Волоського «не оправдала надежд: она, к сожалению, была ограблена уже в древности». Більш результативними були розкопки курганного могильника біля с. Вороної, який до М. О. Макаренка досліджували А. А. Карцова, Д. Я. Самоквасов та Д. І. Яворницький. Кургани були розташовані «в начале склона, опускающегося к берегу Днепра и устью р. Вороной. Слегка холмистая степная поверхность в этом месте имеет лег-

кую *возвышенность, с которой виден противоположный правый берег Днепра и группа курганов у с. Волошкового*» (Макаренко, 1911, стр. 87). М. О. Макаренко зазначив, що на момент проведення розкопок, не дослідженими були лише два-три десятка курганів, з загальної кількості більше ста насипів.

З дозволу А. Г. Бергмана – поміщика, на ділянці якого проводились розкопки, були досліджені 12 курганів групи «Рясні могили». У звітній документації вони фігурують під номерами від 7 до 18. Опис археологічних пам'яток починається з детальних свідчень про конфігурації насипів і плану місцевості з зазначенням точних прив'язок до карти генерального штабу 1907 р. Усі насипи склалися з чорнозема, іноді з домішками каміння. З досліджених пам'яток привертають увагу кочівницькі кургани № 7–10, 13, 16–17, які мали тільки основне поховання і відносяться до однієї хронологічної епохи. Найбільш багатим з них є поховання кургану № 7. Поховання мало північно-східну орієнтацію і було перекрито дубовою колодою. Поховання супроводжувалось багатим інвентарем, серед якого стремена, залізні бляшки, ремінь з мідною пряжкою, прикрашений срібними бляшками, залізне кресало овальної форми, залізні наконечники стріл, залізні пряжки та ін. (Макаренко, 1911, стр. 89–92).

На думку М. О. Макаренко, дослідженні кургани належали татарам. В якості аргументу він посилається на дослідження Д. Я. Самоквасова, та нумізматичний матеріал, який був знайдений в кількох похованнях (Макаренко, 1911, стр. 101). Невеликі за об'ємом роботи, дослідник пов'язував з несприятливими строками проведення розкопок, що вплинуло на витрати на робочу силу, а також небажанням управляючих помість надавати дозвіл на розкопки за відсутності поміщика.

Першою узагальнюючою збіркою свідчень про пам'ятки археології та археологічні культури на території Катеринославщини стали «*Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии*», які були складені А. А. Скрыленко на передодні XIII археологічного з'їзду. Не дивлячись на неповноту та уривчастість свідчень, «*Материалы*» стали важли-

вим джерелом для формування уявлення локалізації пам'яток тих чи інших археологічних культур. Поховання «*тюрко-татарских кочевников*» в них, приводяться за усними свідченнями Д. І. Яворницького та на основі опублікованих ним пам'яток (Скрыленко, 1905, стр. 6, 9–11, 15, 19).

Революційні події які розгорнулись у 1917 р., призвели до різкого скорочення археологічних досліджень на всій території колишньої Російської імперії. Ними фактично завершується окремий період у вітчизняній археології пізніх кочівників. Цей період можна поділити на два етапи: 1) Друга половина XVIII – середина XIX ст., характеризувався візуальними описами археологічних пам'яток, спробами їх інтерпретації та першими аматорськими розкопками курганів скарбощукачами; 2) Кінець XIX – початок XX ст. – етап остаточного формування археології пізніх кочівників. Він характеризувався першими масштабними археологічними дослідженнями, завдяки яким була відкрита значна кількість пізнькочівницьких пам'яток що викликало необхідність осмислення отриманого матеріал. Розкопки мали здебільшого непрофесійний характер, що позначилося на інтерпретації та подачі опублікованих матеріалів. Тим не менш, роботами археологів XIX – початку XX ст. були закладені основи пізнькочівницької археології та поставлені питання етнічної приналежності поховань, виділення окремих культурних ознак поховальної обрядовості кочових народів середньовіччя, а також спроб здійснення інтерпретації та типологізації предметів матеріальної культури. Колекції археологічних матеріалів які були отриманні внаслідок діяльності археологів дореволюційного часу не втратили своєї актуальності й сьогодні, про що свідчить їх використання С. А. Плетнєвою та Г. О. Федоровим-Давидовим при написанні фундаментальних праць з кочівницької археології (Плетнева, 1958; Федоров-Давыдов, 1966). Масштабні археологічні дослідження XIX – початку XX ст. обумовили відкриття великого за обсягом неоднорідного у культурному та типологічному відношенні матеріалу, що стало поштовхом для його систематизації та подальших археологічних досліджень.

Бібліографічні посилання

Гераськова, Л. С. (1991). *Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи*. Київ: Наукова думка.

Городцов, В. А. (1905). Результаты археологических исследований в Изюмском уезде. В *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* (Т. 1, стр. 174–226). Москва.

- Городцов, В. А. (1907). Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. В *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.* (Т. 1, стр. 211–286). Москва.
- Зуев, В. Ф. (1781). *Путешественные записки В. Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.* Санкт-Петербург.
- Лесничий, П. П., & Шалобудов, В. Н. (2003). К истории изучения позднекочевнических древностей Северного Поднепровья. У И. Ф. Ковальова (Ред.), *Проблеми археології Подніпров'я* (сс. 100–117). Дніпропетровськ: ДНУ.
- Лясота, Э. (1890). Дневник Эриха Лясоты из Стеблева. В *Мемуары, относящиеся к Южной Руси* (Т. 1, стр. 137–190). Киев.
- Макаренко, Н. Е. (1911). Археологические исследования 1907–1909 годов. *Известия Императорской Археологической комиссии* (43).
- Мельник, К. (1893). *Каталог коллекций древностей А. Н. Поля в Екатеринославе* (Т. 1). Киев.
- Пискарев, А. И. (1851). О местонахождении каменных баб в России. В *Записки Русского Археологического Общества* (Т. 3, стр. 205–220). Санкт-Петербург.
- Плетнева, С. А. (1958). Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Материалы и исследования по археологии СССР* (62), 151–226.
- Самар, В. А. (2005). История изучения памятников археологии на востоке Запорожской области (Северное Приазовье – Лукоморье). *Музейний вісник* (5), 3–31.
- Самоквасов, Д. Я. (1886). Могильные насыпи Александровского уезда Екатеринославской губернии. В *Труды VI археологического съезда в Одессе в 1884 г.* (Т. 1, стр. 189–207). Одесса.
- Самоквасов, Д. Я. (1908). *Могилы русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей.* Москва.
- Скрыленко, А. А. (1905). *Материалы для археологической карты Екатеринославской губернии.* Екатеринослав.
- Терещенко, А. В. (1866). О могильных насыпях и каменных бабах в Екатеринославской и Таврической губерниях. *Чтения в Обществе истории и древностей Российских* (4), 1–37.
- Тощев, Г. М. (2000). *Розвиток археології в Запорізькому краї.* Запоріжжя: ЗДУ.
- Трефилюев, Е. П. (1905). Археологическая экскурсия в Купянском уезде. В *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* (Т. 1, стр. 131–141). Москва.
- Трефилюев, Е. П. (1905). Курганы с каменными бабами в Купянском уезде. В *Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г.* (Т. 1, стр. 141–145). Москва.
- Трефилюев, Е. П. (1907). Археологическая экскурсия по течению рр. Кальмиус и Кальчика в пределах Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии летом 1904 года. В *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.* (Т. 1, стр. 366–369). Москва.
- Тунманн, Й. (1936). *Крымское ханство.* Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР.
- Федоров-Давыдов, Г. А. (1966). *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.* Археологические памятники. Москва: МГУ.
- Шевчук, С. П. (1991). *З історії вивчення старожитностей на Запоріжжі (XVI – друга половина XIX ст.).* Запоріжжя.
- Эварницкий, Д. И. (1885). Археологические раскопки. Раскопки кургана «Мухина Гора». Раскопки кургана в д. Вороной. *Киевская старина*, 12, 707–727.
- Эварницкий, Д. И. (1891). Раскопки курганов в бассейне рек Орели и Самары. В *Исторический вестник* (Т. 46, стр. 440–449). Санкт-Петербург.
- Эварницкий, Д. И. (1897). Курганы у р. Орели Екатеринославской губернии. В *Труды VIII Археологического съезда в Москве* (Т. 3, стр. 328–334). Москва.
- Эварницкий, Д. И. (1898). У подножья Рясной Могилы. В Д. И. Эварницкий, *По следам запорожцев* (стр. 129–148). Санкт-Петербург.
- Эварницкий, Д. И. (1907). Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии. Дневники раскопок. В *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.* (Т. 1, стр. 108–157). Москва.
- Эварницкий, Д. И. (1910). *Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография.* Екатеринослав.
- Яценко, И. В. (1956). Скифские погребения близ Ногайска (по материалам раскопок Н. И. Веселовского в 1887 г.). *Вестник древней истории* (1), 157–165.

References

- Heras'kova, L. S. (1991). *Skul'ptura seredn'ovichnykh kochovykiv stepiv Shkhidnoyi Yevropy [Sculpture of medieval nomads in the steppes of Eastern Europe]*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Gorodtsov, V. A. (1905). Rezul'taty arkhеologicheskikh issledovaniy v Izyumskom uезде [The results of archaeological research in Izyum district]. In *Trudy XII Arkheologicheskogo s'ezda v Khar'kove v 1902 g.* [The Proceedings of the 12th Archaeological Congress in Kharkov in 1902] (Т. 1, pp. 174–226). Moscow (in Russian).
- Gorodtsov, V. A. (1907). Rezul'taty arkhеologicheskikh issledovaniy v Bakhmutskom uезде Ekaterinoslavskoy gubernii 1903 g. [The results of archaeological research in the Bakhmut district of the Ekaterinoslav province in 1903] In *Trudy XIII Arkheologicheskogo s'ezda v Ekaterinoslave v 1905 g.* [The Proceedings of the 13th Archaeological

- Congress in Ekaterinoslav in 1905*] (T. 1, pp. 211–286). Moscow (in Russian).
- Zuev, V. F. (1781). *Puteshestvennye zapiski V. Zueva ot S. Peterburga do Khersona v 1781 i 1782 gg.* [V. Zuev's notes about trip from St. Petersburg to Kherson in 1781 and 1782]. St. Petersburg (in Russian).
- Lesnichiy, P. P., & Shalobudov, V. N. (2003). K istorii izucheniya pozdneokochevnicheskikh drevnostey Severnogo Podneprov'ya [To the history of the study of the late-nomadic antiquities of the Northern Dnieper area]. In I. F. Kovalova (Ed.), *Problemy arheolohiyi Podniprov'ya* [Problems of Archeology of the Dnieper area] (ss. 100–117). Dnipropetrovsk: DNU (in Russian).
- Lyasota, E. (1890). Dnevnik Erikha Lyasoty iz Stebleva [Diary of Erich Liasota from Steblev]. In *Memuary, otnosyashchiesya k Yuzhnoy Rusi* [Memoirs about Southern Russia] (Vol. 1, pp. 137–190). Kiev (in Russian).
- Makarenko, N. E. (1911). Arkheologicheskie issledovaniya 1907–1909 godov [Archaeological research in 1907–1909]. *Izvestiya Imperatorskoy Arkheologicheskoy komissii* [News of the Imperial Archaeological Committee] (43) (in Russian).
- Mel'nik, K. (1893). *Katalog kollektiy drevnostey A. N. Polya v Ekaterinoslave* [Catalog of Antiquities Collections of A. N. Pol' in Ekaterinoslav] (Vol. 1). Kiev (in Russian).
- Piskarev, A. I. (1851). O mestonakhozhdenii kamennykh bab v Rossii [About the whereabouts of stone image in Russia]. In *Zapiski Russkogo Arkheologicheskogo Obshchestva* [Memoirs of the Russian Archaeological Society] (Vol. 3, pp. 205–220). St. Petersburg (in Russian).
- Pletneva, S. A. (1958). Pechenegi, torki i polovtsy v yuzhnorusskikh stepyakh [Pechenegs, Torques and Polovtsians in the South Russian steppes]. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR* [Materials and research on archeology of the USSR] (62), 151–226 (in Russian).
- Samar, V. A. (2005). Istoriya izucheniya pamyatnikov arheologii na vostoke Zaporozhskoy oblasti (Severnoe Priazov'e – Lukomor'e) [The history of archeological monuments studying in the East of the Zaporozhye oblast (Northern Azov Sea – Lukomor'ye)]. *Muzeynyi visnik* [Museum Bulletin] (5), 3–31 (in Russian).
- Samokvasov, D. Ya. (1886). Mogil'nye nasypy Aleksandrovskogo uyezda Ekaterinoslavskoy gubernii [Могильные насыпи Александровского уезда Екатеринославской губернии]. V *Trudy VI arheologicheskogo s"ezda v Odesse v 1884 g.* [Proceedings of the 4th archaeological congress in Odessa in 1884] (Vol. 1, pp. 189–207). Odessa (in Russian).
- Samokvasov, D. Ya. (1908). *Mogily russkoy zemli. Opisanie arheologicheskikh raskopok i sobraniya drevnostey* [Graves of the Russian land. Description of archaeological excavations and collection of antiquities]. Moscow (in Russian).
- Skrylenko, A. A. (1905). *Materialy dlya arheologicheskoy karty Ekaterinoslavskoy gubernii* [Materials for the archaeological map of Ekaterinoslav province]. Ekaterinoslav (in Russian).
- Tereshchenko, A. V. (1866). O mogil'nykh nasypyakh i kamennykh babakh v Ekaterinoslavskoy i Tavricheskoy guberniyakh [About grave mounds and stone images in the Ekaterinoslav and Tauride provinces]. *Chteniya v Obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh* [Readings in the Society of History and Antiquities of the Russian] (4), 1–37 (in Russian).
- Toshchev, H. M. (2000). *Rozvytok arheolohiyi v Zaporiz'komu kraiy* [Development of archeology in the Zaporizhzhya land]. Zaporizhzhya: ZDU (in Ukrainian).
- Trefil'ev, E. P. (1905). Arkheologicheskaya ekskursiya v Kupyanskom uезде [Archaeological excursion in Kupyansk district]. In *Trudy XII Arkheologicheskogo s"ezda v Khar'kove v 1902 g.* [Proceedings of the XII Archaeological Congress in Kharkov in 1902] (Vol. 1, pp. 131–141). Moscow (in Russian).
- Trefil'ev, E. P. (1905). Kurgany s kamennymi babami v Kupyanskom uезде [Mounds with stone images in the Kupyansk district]. In *Trudy XII Arkheologicheskogo s"ezda v Khar'kove v 1902 g.* [Proceedings of the XII Archaeological Congress in Kharkov in 1902] (Vol. 1, pp. 141–145). Moscow (in Russian).
- Trefil'ev, E. P. (1907). Arkheologicheskaya ekskursiya po techeniyu rr. Kal'mius i Kal'chika v predelakh Mariupol'skogo uyezda, Ekaterinoslavskoy gubernii letom 1904 goda [Archaeological tour through the rivers Kalmius and Kalchik within the Mariupol district, Ekaterinoslav province in the summer of 1904]. In *Trudy XIII Arkheologicheskogo s"ezda v Ekaterinoslave v 1905 g.* [Proceedings of the 13th Archaeological Congress in Ekaterinoslav in 1905] (Vol. 1, pp. 366–369). Moscow (in Russian).
- Tunmann, Y. (1936). *Krymskoe khanstvo* [The Crimean Khanate]. Simferopol': Gosudarstvennoe izdatel'stvo Krymskoy ASSR (in Russian).
- Fedorov-Davydov, G. A. (1966). *Kochevniki Vostochnoy Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamyatniki* [Nomads of Eastern Europe under the power of the Golden Horde khans. Archaeological memoirs]. Moscow: MGU (in Russian).
- Shevchuk, S. P. (1991). *Z istoriyi vyvchennya starozhytnostey na Zaporizhzhii (XVI – druha polovyna XIX st.)* [From the history of the study of antiquities in Zaporizhzhia (the 16th – second half of the 19th century)]. Zaporizhzhya (in Ukrainian).
- Evarnitskiy, D. I. (1885). Arkheologicheskie raskopki. Raskopki kurgana «Mukhina Gora». Raskopki kurgana v d. Voronoy [Archaeological excavations. Excavations of the Mukhina Gora mound. Excavation of a burial mound in Vorona village]. *Kievskaya starina* [Kievan antiquity], 12, 707–727 (in Russian).

- Evarnitskiy, D. I. (1891). Raskopki kurganov v bassejne rek Oreli i Samary [Excavations of mounds in the basin of the Orel and Samara rivers]. In *Istoricheskiy vestnik* [*Historical Bulletin*] (Vol. 46, pp. 440–449). St. Petersburg (in Russian).
- Evarnitskiy, D. I. (1897). Kurgany u r. Oreli Ekaterinoslavskoy gubernii [Mounds near the Orel river in Ekaterinoslav province]. In *Trudy VIII Arkheologicheskogo s"ezda v Moskve* [Proceedings of the 8th Archaeological Congress in Moscow] (Vol. 3, pp. 328–334). Moscow (in Russian).
- Evarnitskiy, D. I. (1898). U podnozh'ya Ryasnoy Mogily [At the foot of the Ryasnaya Grave]. In D. I. Evarnitskiy, *Po sledam zaporozhtsev* [*In the footsteps of the Zaporozhian Cossacks*] (pp. 129–148). St. Petersburg (in Russian).
- Evarnitskiy, D. I. (1907). Raskopki kurganov v predelakh Ekaterinoslavskoy gubernii. Dnevnik raskopok [Excavation of burial mounds within the Ekaterinoslav province. Diaries of excavations]. In *Trudy XIII Arkheologicheskogo s"ezda v Ekaterinoslave v 1905 g.* [*Proceedings of the 13th Archaeological Congress in Yekaterinoslav in 1905*] (Vol. 1, pp. 108–157). Moscow (in Russian).
- Evarnitskiy, D. I. (1910). *Katalog Ekaterinoslavskogo oblastnogo muzeya imeni A. N. Polyu. Arkheologiya i etnografiya* [*Catalog of the A. N. Pol Ekateroslavoslav Regional Museum. Archeology and Ethnography*]. Ekaterinoslav (in Russian).
- Yatsenko, I. V. (1956). Skifskie pogrebeniya bliz Nogayska (po materialam raskopok N. I. Veselovskogo v 1887 g.) [Scythian burials near Nogaysk (based on the excavations of N. I. Veselovsky in 1887)]. *Vestnik drevney istorii* [*Ancient History Bulletin*] (1), 157–165 (in Russian).

Надійшла до редакції 04.05.2017 р.